

LLEIDA: NOTES A L'ARQUEOLOGIA DE LA CIUTAT

Emili Junyent i Sánchez
Artur Pérez i Almoguera
Núria Rafel i Fontanals

L'arqueologia urbana ha estat un dels vessants de la investigació en aquest terreny més descuidat al nostre país i la ciutat de Lleida no ha estat una excepció: és més, n'és un dels exemples més acusats; com veurem, poca cosa es coneix de les seves restes arqueològiques. En els darrers temps, l'inici d'excavacions rigoroses comença a crear la necessitat d'un plantejament seriós del tema que, a la vegada, permeti afrontar el nou moment que, des d'un punt de vista arqueològic, viu la ciutat: la disposició de les institucions locals respecte al Patrimoni Arqueològic ha assolit un grau de maduresa que deixa enrera episodis no massa llunyans. D'altra banda, l'existència per primera vegada d'un pla urbanístic del centre de la ciutat permet enfocar la qüestió des d'una perspectiva nova i esperançadora.

Les fonts greco-llatines mencionen *Ilerda* amb certa assiduitat. Probablement és la més citada de la Catalunya interior, cosa que es correspon amb el fet que fos a la vegada la localitat més important d'una extensa zona. Però les mencions, al marge de les de tipus geogràfic del s. I dC (que d'altra banda, no ens donen cap dada topogràfica apreciable), no es deriven d'aquesta importància, sinó del fet que fou l'escenari d'un esdeveniment transcendent per al darrer segle de la república romana: la batalla que el 49 aC lliuraren les sis legions de Cèsar contra les cinc pompeianes a les ordres d'Afranius i Petreius.

Tret d'una breu dada que fa referència a Sertori, concretament el sertorià Hirtuleius, tramesa per Salusti (I, 122), en què es menciona que al costat d'*Ilerda* hi havia un turó –que podem identificar sense dificultat amb el de Gardeny– totes les altres es refereixen a l'enfrontament esmentat entre pompeians i cesarians. Això suposa una limitació molt important: són les úniques fonts que ens donen notícies concretes sobre la topografia de la ciutat i la regió immediata, i no hem d'oblidar que són fonts

anteriors en alguns anys al moment en què la ciutat passa a ésser *municipium* romà.

Hem de suposar que en passar a ser oficialment romana, es devia procedir a una mínima ordenació urbana, encara que només fos per inserir-hi els edificis oficials que la nova organització comportava. És de lamentar que no hi hagi dades dels darrers anys del s. I aC i següents. Les que tenim ens suggereixen pocs canvis respecte al que degué ser la ciutat indígena d'*Iltirta*.

Però, entre les abundants fonts que al·ludeixen a la batalla d'*Ilerda* solament dues ens donen notícies concretes que serveixen a la nostra finalitat: el *Bellum Civile* de Cèsar i la *Pharsalia* de Lucà. Ambdues són ben diferents per diversos motius, però en el que ens interessa, la primera dóna notícies de primera mà, mentre que el poema àulic del segon es basa en dades d'altres autors (principalment del mateix Cèsar), atès que Lucà segurament no visità mai la zona.

Cèsar (b. c. I, 37-87) ens diu que la ciutat era en un turó escarpat i costerut, –és a dir, al turó de la Seu– al costat del qual l'amplada era tan exígua que es podia omplir amb tres cohorts desplegades, i afegeix que des de la ciutat el terreny baixava en un pendent suau (I-45). Una altra montanya veïna, –sens dubte, Gardeny– estava, com la ciutat, en poder dels pompeians, igual que el pont sobre el *Sicoris* (I, 43). Quasi a mig camí entre ambdós turons, hi havia una petita elevació (Cèsar l'anomena *tumulus*) que trenca-va l'espai pla de 300 passes que hi havia entre ells. Aquesta elevació no pot ésser altra que el Puig Bordell. Afegeix Cèsar que la ciutat era emmurallada.

Lucà (Phat. IV, 10) ens diu que el Segre, sobre el qual hi havia un pont de pedra (única menció que fos d'aquest material i, pel que abans hem explicat, poc fiable), abraçava un turó no gaire alt sobre la terrassa del qual es dreçava *Ilerda* i, davant d'aquesta, una altra elevació. Com veiem, en realitat no ens ofereix cap novetat respecte al que ens diu Cèsar.

No tornem a tenir cap més dada fins a la segona meitat del s. IV, i encara breu: Paulí de Nola contestant a Ausoni (Ep. XVI, 58-59), diu que sobre un turó, hi havia l'arruïnada *Ilerda*.

De tot el conjunt podem deduir que la ciutat, emmurallada, era una elevació al costat del Segre, que es creuava per un pont, i que davant d'aquesta n'hi havia una altra i entre les dues una de més petita. És a dir, la Seu, Gardeny i Puig Bordell; el nucli urbà era la primera.

Els romans tingueren bones raons a l'hora de triar l'emplaçament d'*Ilerda*. El turó que avui presideix la Seu Vella havia acollit la capçalera de la *Civitas ilergeta*, salvada potser *in extremis* de la destrucció per l'actitud submissa que seguí l'últim aixecament de Mandoni; el prestigi d'*Ilerda* sobre un ampli territori dependent hauria sigut instrument inicial de romanització, una vegada integrada en l'estructura imposada pels vencedors. A més, la seva situació privilegiada sobre un encreuament de camins de fàcil comunicació amb el litoral i l'interior per via terrestre i fluvial (Segre-Ebre) i dominant una ampla i fèrtil plana cerealística, explica tant l'interès dels pompeians com l'opinió de Cèsar (b. c. I, 38, 43). Per això, durant les primeres fases de la romanització, *Ilerda* es convertí en un element de primer ordre a l'hora d'organitzar el territori en funció de la seva explotació agrària, d'establir la xarxa viària i, fins i tot, d'ultimar el capítol militar de la conquesta, com ho foren *Emporiae* i *Tarraco*. La ciutat fou pas obligat de les rutes que conduïen a l'interior peninsular i a l'escenari dels moviments de tropes per a la conquesta de les zones més septentrionals de la Citerior i del transport comercial a bona part de la península. Aquest estat de coses es mantingué fins al canvi d'Era, quan l'administració romana es decidí a estructurar la seva presència en base a un nou emplaçament, més a l'interior i sobre l'Ebre, i fundà la colònia *Caesaraugusta*, restant inclosos els ilerdens en el *conventus iuridicus caesaraugustanus* (Plini, N. H. III, 24).

Però a més d'això, que podríem anomenar macrorraons, el lloc en concret semblava molt interessant. Es tractava d'un turó capaç, prou ample, de fàcil defensa i amb una extensa zona sota el seu control visual. Les fonts greco-llatines són prou explícites per dubtar que la ciutat es situà damunt del tossal, malgrat que fins ara no disposem de confirmació arqueològica. Però de tot això ja ens n'ocuparem una mica més endavant.

El turó presenta una morfologia característica de la depressió de l'Ebre: turons-testimoni cònic al cim dels quals es troba normalment un estrat més dur i resistent a l'erosió, envoltats per un paisatge pla. Es tracta d'un terreny de senzilla formació estratigràfica horitzontal oligocènica i les obres actualment en curs en el Canyeret o les vessants erosionades posen al descobert la seva formació detritica composta per

margues bigarrades vermelles i grises i sorrenques i calcarenites, constituint bancs rocosos intercalats en la formació margosa. A la superfície apareixen amb un gruix variable materials heterogènics de procedència antròpica i d'altres, argilosos i sorrenes, de formació coluvionar quaternària. La forta pendent fa que aquests materials sofreixin transports gravitacionals i es dipositin sobre les graves que el riu ha deixat a la seva vora dreta. Aquesta és particularment estreta a la zona compresa entre l'inici del pont i la Paeria, on el Segre passava llepant la falda del turó. Les excavacions que es duen a terme al subsòl de l'ajuntament demostren que el jaç fluvial arribava a l'alçada del que avui és plaça de la Paeria, si bé almenys 8 m per sota de la cota actual del carrer. Per tal que fos habitable hagué d'elevat-se el sòl original i, malgrat això, la zona continuà essent insegura, sovint batuda per les riuades. Al llarg dels segles la ciutat va anar endavant, guanyant metres al riu, i tenim referències reiteratives, tant dels esforços constructius, des de l'àmpit protector del 1482 fins al mur construït el 1786 pel corregidor Lluís Blondel, com de la resistència oposada pel riu i les seves avingudes ferotges, des de la de l'any 49 aC. narrada per Cèsar (b. c. I, 48) fins a la de 1907. Els avenços més espectaculars són ja d'aquest segle i portaren la línia de la Banqueta —a uns cinc metres de la façana de la Paeria— a l'actual mur de contenció, espai per on avui recorren els passejos de Blondel i Madrid, i de la darrera riuada que féu tremolar la ciutat només fa dos anys.

Des de l'època àrab, que uní la part alta (Suda) i la baixa, entre el riu i la muntanya, la ciutat s'estirà pel marge dret cercant espai cap a la desembocadura del Noguerola i el barranc entre Gardeny i el turó de la Seu, al que envoltà per les vessants sud i oriental, salvant forts desnivells mitjançant carrers i carrerons.

El joc dinàmic d'aquestes tres forces, turó, riu i ciutat, expliquen l'evolució morfològica seguida pel solar, i entendre-ho és indispensable per a plantejar-se la problemàtica topogràfica amb la interpretació de les restes arqueològiques.

La cota més alta correspon a 223 m. sobre el nivell del mar, mentre que la del riu és a 145 m.; així doncs, l'elevació sobre el riu és d'uns vuitanta metres. Les vessants no són simètriques: pendent suau per l'oest, ben marcada al nord i abrupta per la banda sud i est. Per la cara de ponent (zona compresa entre la Porta del Lleó i la Plaça del Dipòsit), el turó enllaça sense brusquedat entre les cotes 200 i 180 m. amb la planura oligocènica. Hipotèticament, el procés urbà seguit per la ciutat antiga es pot considerar com el típic cas d'una ciutat ibèrica, encastellada sobre una elevació, que en època romana es desplaça per exigències del seu creixement, cap a la part baixa en busca d'una topografia menys accidentada, més d'acord amb el seu traçat regular; Sagunt o Tarragona il·lustrarien una evolució semblant.

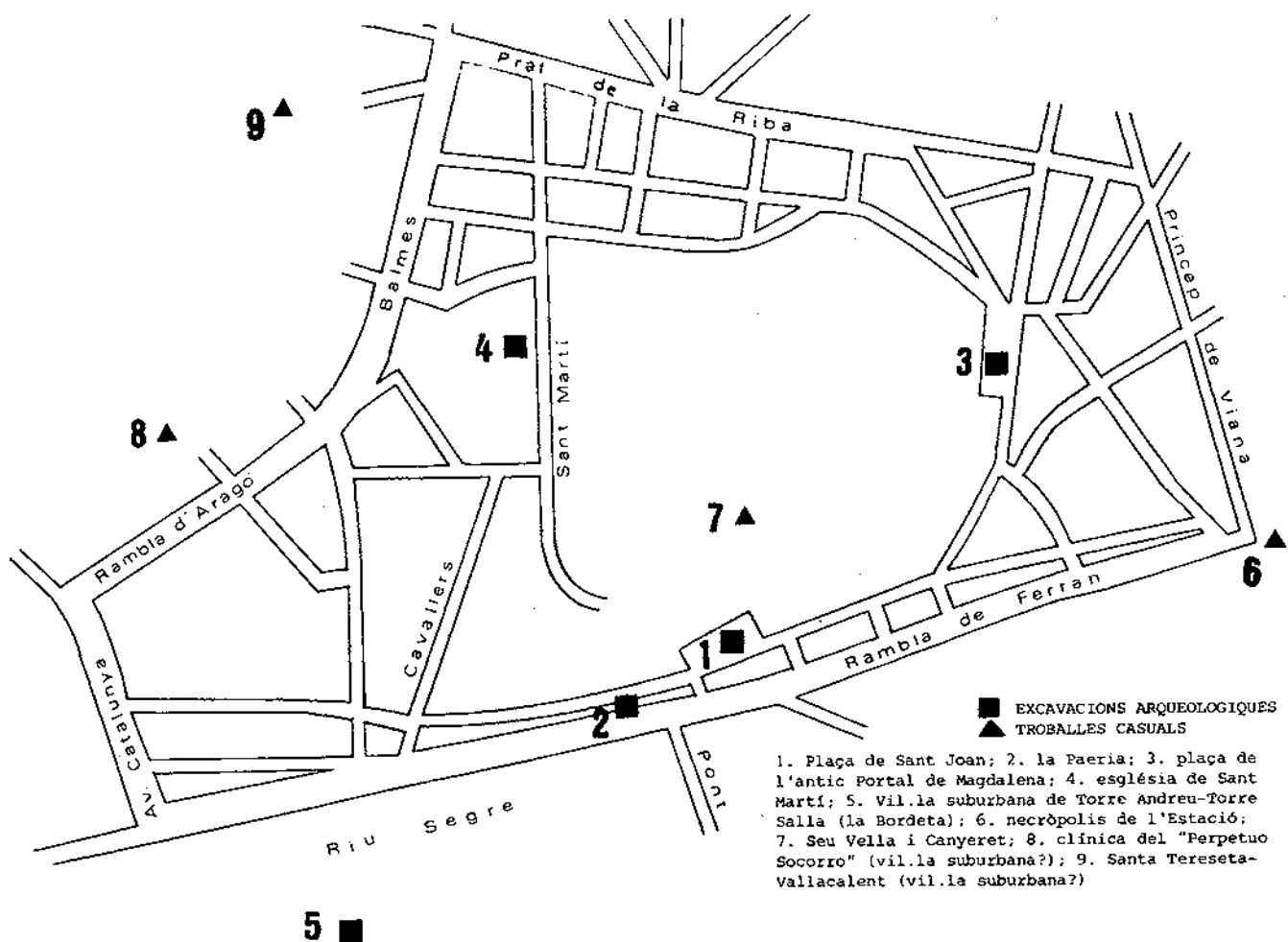
Els dos esglaons superiors (Roca Sobirana-Suda i Roca Mitjana-Seu Antiga) acolliren probablement el nucli ibèric, i la ciutat romana s'expandí per la vessant oriental per les raons esmentades a partir del tercer graó (Roqueta-Porta del Lleó). La recerca arqueològica haurà de dir ben aviat si el que proposem és cert. Ara per ara, ho suggereixen indirectament la topografia i –com veurem–, el caràcter marginal respecte al nucli urbà de les restes aparegudes.

La investigació arqueològica no ens ha proporcionat dades importants pel que fa a la topografia de la ciutat antiga, ja sigui per la poca investigació realitzada fins ara, ja sigui pels canvis produïts en certs sectors, o per haver continuat amb vida el nucli original a través de les èpoques. No obstant, comptem amb algunes dades¹.

són ben pròximes) a l'actual plaça de les Missions i carrer de Vallcalent, al nord de la ciutat antiga, que es data en el Baix Imperi. Possiblement, una altra vil·la al noroest, més propera a la ciutat que les anteriors, de la qual hi ha notícies contradictòries sobre troballes alto-imperials. L'altra vil·la, o vil·les, de la Bordeta es localitzen a l'altra banda del riu, que servia de límit a la ciutat pel cantó sud.

A més de la recentment realitzada excavació d'un cementiri medieval a Sant Martí, proper a l'antic Puig Bordell, d'altres que s'han realitzat en els darrers anys han donat, en la topografia, algunes notícies d'interès, si més no, pel seu caràcter de dada negativa.

La plaça de Sant Joan, situada prop del riu, –avui una mica separada d'aquest per obres recents–, i davant del pont, s'excavà a mitjans de la dècada passada en condicions poc apropiades per motius

Les necròpolis i les vil·les suburbanes ens indiquen, si més no, que ens trobem extramurs del nucli urbà. No és molt el que en aquest aspecte coneixem d'Ilerda: una sola necròpolis situada a l'àrea on avui hi ha l'estació de trens, descoberta i destruïda els anys vint del segle actual, que es data entre els segles II i V i dues *Villae* (potser una sola atès que ambdues

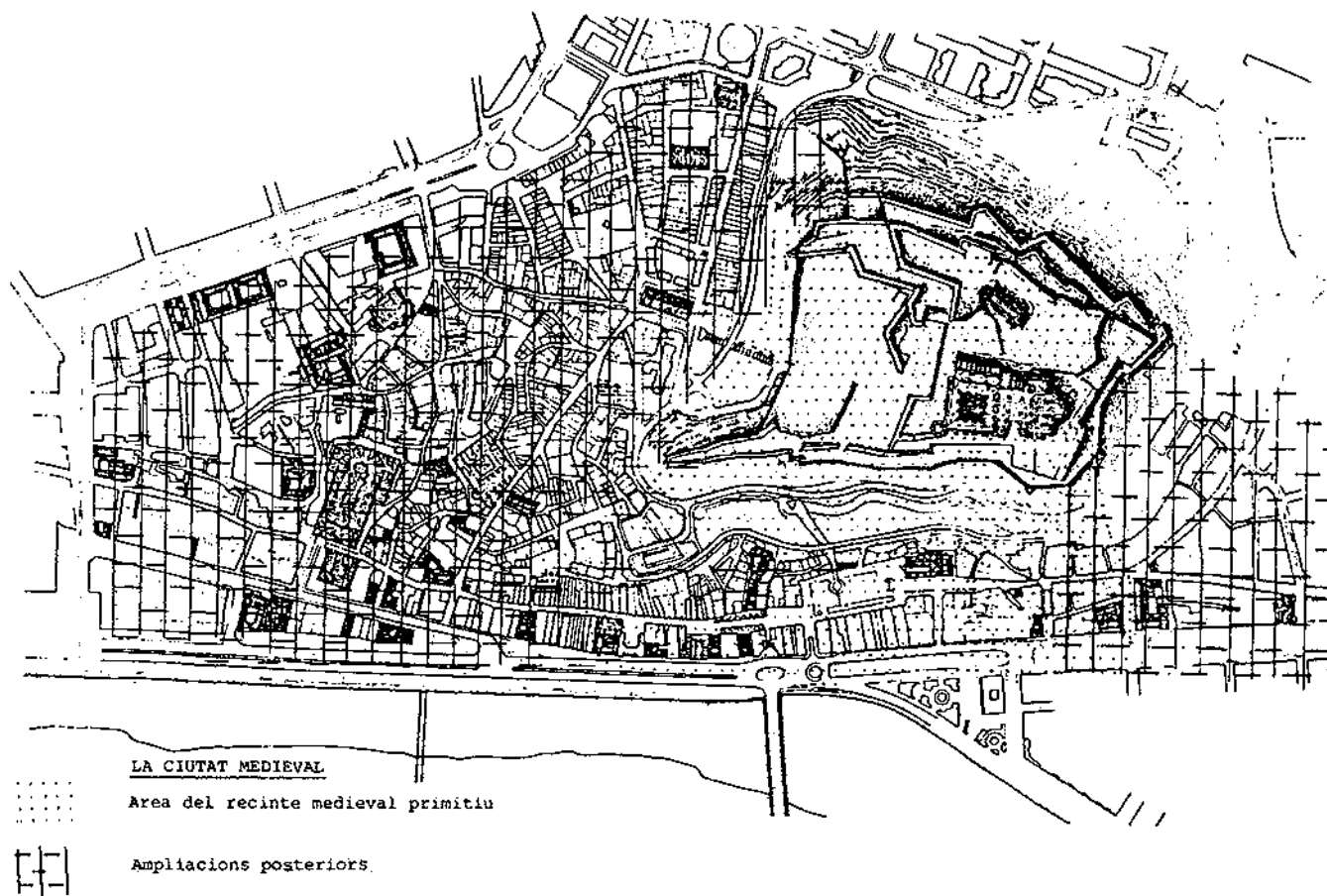
extrarqueològics. El lloc és pla i ocupa l'espai entre el pont i el turó on les fonts situen la ciutat antiga i a la falda de la qual es desenvolupà fins fa poc l'històric barri del Canyeret. Amb moltes intrusions, atès que l'indret ha jugat durant molts anys el paper de plaça Major, es documentaren nivells romans a tan sols 5 cm de fondària. Això ens planteja la qüestió de

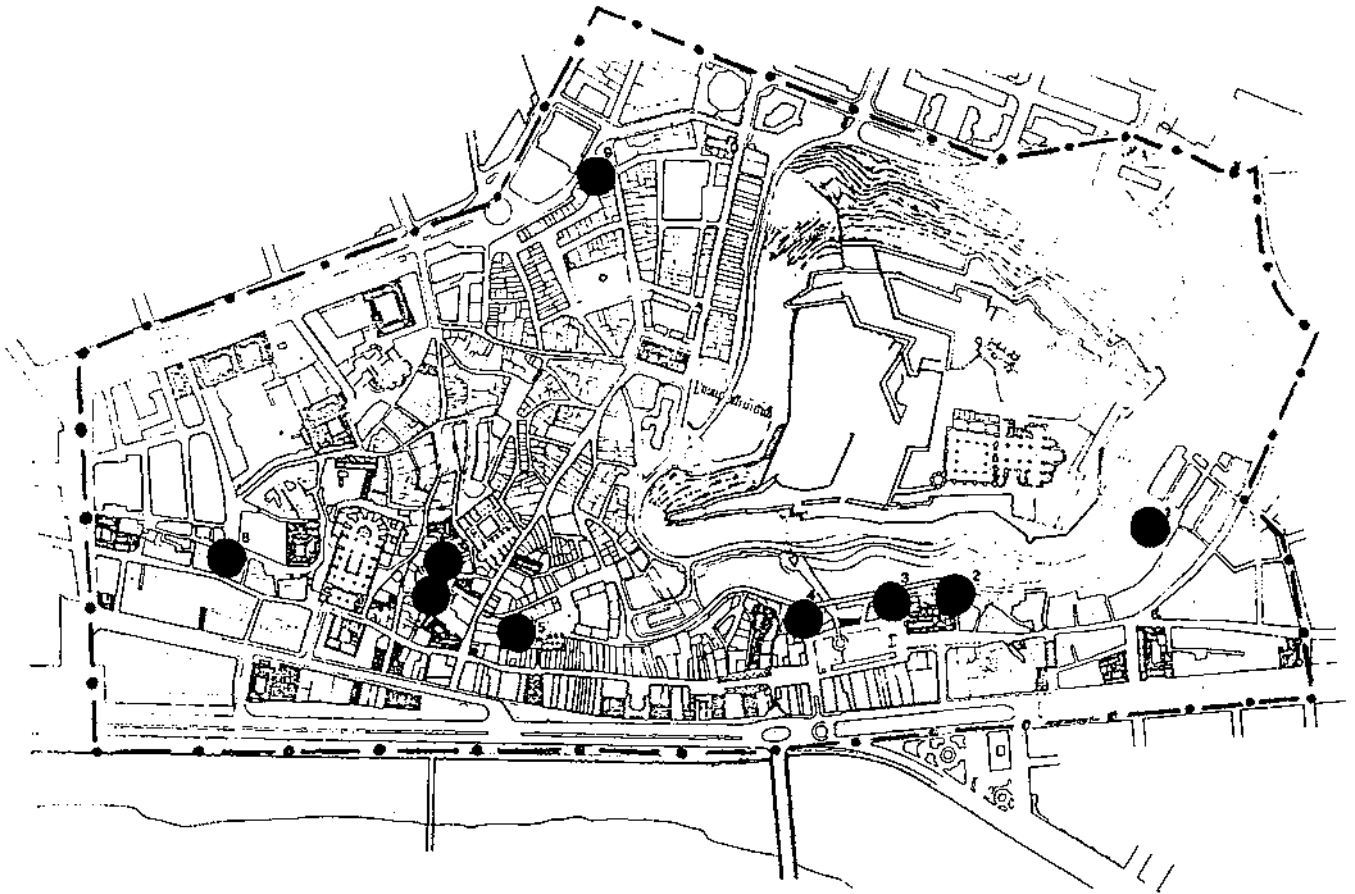
si l'indret era intramurs malgrat estar en zona plana. És evident que fou ocupat en diversos moments com testimonien els paviments republicans, les troballes accidentals i els materials alto-imperials (de baix-imperials no n'hi ha). Era una vil·la suburbana?, o potser era una zona de necròpolis com podria dependre's d'unes dades confuses del s. XVIII? Si el pont antic era al mateix lloc que el gòtic, del qual se'n conserven restes, i que l'actual, era una zona d'interès estratègic ja que per allà passava la via *Tarraco-Astúrica*; una posició clau com es veu en el cas de les lluites entre cesarians i pompeians. L'erudició local situava en aquest indret el fòrum màxim (malgrat la seva posició excèntrica), cosa que no acceptem, i d'aquesta manera s'explica que consideressin romanes les restes de l'anterior església de Sant Joan, que foren exhumades en el transcurs de les excavacions a la plaça.

Finalment, les excavacions en curs a la plaça de l'antic Portal de Magdalena, en el pla a l'est de la plaça de Sant Joan i sota el turó de la Seu, semblen indicar, juntament amb la documentació escrita que es conserva, que el sector no fou ocupat amb seguretat abans de l'època àrab, en que, essent un raval, fou inclòs en el recinte emmurallat. Les restes arquitectòniques posades fins ara al descobert es daten en els segles XVI-XVII, abans que la zona fos militaritzada per Felip V, però destaca el fet que els materials romans republicans i alto-imperials siguin molt abundants, encara que barrejats amb els d'altres

èpoques. Es tracta de remocions que procedeixen del mateix pla?, són materials procedents del turó? Malgrat que, de moment, sembla més plausible la primera de les hipòtesis, l'excavació és encara en curs i cal arribar als nivells inferiors per a poder confirmar qualsevol hipòtesi amb una certa seguretat. És, dels llocs avui investigats, el més proper a la necròpolis de l'Estació i, en principi, cal pensar que és extramurs de la ciutat antiga.

La conjunció de les dades documentals i de les arqueològiques ens proporciona un esquema, si més no a grans trets, del desenvolupament urbà de la ciutat². Després del buit, difícil d'omplir de moment, de la Lleida romana, ens trobem en època àrab amb una ciutat pròspera presidida per una ben fortificada Alcassava. Sembla que la presa de la ciutat per les tropes de l'emir de Còrdova, —contra qui s'havia sublevat el valí de Lleida Amrús—, tingué com a conseqüència el reforçament de les defenses de l'Alcassava i la fortificació de la ciutat a càrrec d'Ismail ben Muza, successor d'Amrús. Així doncs, sabem que ja en el segle X el recinte urbà abastava, ultra l'Alcassava esmentada situada al punt més alt del turó de la Seu, tot el suau pendent que avui mor en el mercat del Pla, i que aleshores era densament poblat, i tota l'àrea que entre el turó i el riu s'estén des de l'actual plaça de la Sal, pel cantó est, fins la zona de l'antic seminari a l'oest.

Àmbit i Unitats d'Actuació del Pla Especial del Centre

L'eix de la ciutat baixa s'articulava sobre les anomenades «carrera major» i «carrera mitjana». La primera era el camí de Fraga que entrava a la ciutat per la porta anomenada Arc de Castro o, més tard, dels Sarrains a l'actual carrer Major. La carrera mitjana era el camí de Corbins, que penetrava la muralla pel seu cantó est, per l'anomenat Arc de Gabelo o Portaferriassa, a l'actual plaça de la Sal, i continuava pel carrer de Bruneteria, avui Magdalena.

Tanmateix, quan Ramon Berenguer IV conquereix Lleida, el seu recinte fortificat és ja més ampli. Tot seguit de l'ocupació almoràvid, la ciutat havia reforçat i ampliat el recinte tot tancant el cantó est en el Portal Pintat, al final de l'actual carrer Remolins. Pel cantó oest l'encercament encerclava la parròquia de Sant Martí i l'àrea on s'assenta actualment la catedral nova. En línies generals, aquest serà el solar de la ciutat fins a l'època moderna, si bé en refaccions successives la muralla sofrí modificacions en alguns sectors; així, amb motiu de la guerra entre Pere el Cerimoniós i Pere el Cruel, del setge de la Guerra dels Segadors (1647) i del setge de les tropes borbòniques (1707).

Si bé sobre el paper Lleida camina al ritme d'altres

ciutats quant als plans d'exemple i reforma, —reformes urbanes del marquès de Blondel (1786), Pla Fontserè (1865)—, les característiques de la seva estructura social i econòmica retarden la seva incorporació al ritme urbanístic general, que, de fet, no es produeix plenament fins després de la Guerra Civil.

No és fins aleshores que els nuclis sobre els quals havia pivotat la Lleida cultural, política i econòmica, la Seu i l'eix del carrer Major i carrers Carme i Magdalena, són substituïts paulatinament pels nous eixos que la circumvalen, deixant el centre històric en una situació propícia a la degradació.

Els últims anys, l'elaboració del Pla Especial del Centre de Lleida (R. Amadó, J. Busquets, Ll. Domènech, R. M. Puig) ha significat una voluntat d'anàlisi, racionalització i desenvolupament dels continguts socials i culturals del seu centre històric.

L'àmbit del Pla correspon *grasso modo* a la Lleida medieval, estructurada entorn del seu eix històric, sotmesa a un procés de terciarització i presidida pel turó de la Seu, ahir centre neuràlgic de la trama urbana de la ciutat, i avui amb un greu problema de connexió amb l'entorn urbà.

El Pla s'adequa a les característiques específiques que defineixen el casc antic de Lleida de tal manera que el model ve donat en funció d'aquestes. Destaca el fet que es recolzi en una forta implantació pública destinada, entre altres mesures, a afavorir els mecanismes de rehabilitació. Les anomenades «Unitat d'Actuació» se situen al llarg de l'eix vertebrador del Centre i estan concebudes com uns mecanismes de reconversió estratègica de determinades àrees que s'espera que tinguin un efecte inductor respecte a la resta.

La millora del sistema d'urbanització primària dels carrers del Centre i la connexió amb la xarxa han d'incidir en la millora de l'estructura general viària de l'àmbit del Pla. El sistema de nous accessos a la Seu intenta pal·liar la ruptura actual entre el turó i el *continuum* urbà i possibilita d'abordar el tractament específic de la Seu i el seu entorn des d'una nova perspectiva.

El Pla Especial afecta el Patrimoni Arqueològic de la ciutat en la mesura que les actuacions que se'n deriven hi incideixen i que significa una oportunitat de racionalització del sentit i els mecanismes de la intervenció sobre aquest Patrimoni i la seva protecció.

El fet que l'activitat arqueològica a Lleida hagi estat mancada d'una planificació i que els seus problemes arqueològics i topogràfics siguin complexos, fa indispensable plantejar-se el tema globalment i desenvolupar una tasca que possibiliti l'elaboració d'un programa d'investigació. Aquesta tasca hauria de girar entorn de dos aspectes: la recopilació i anàlisi crítica de tota la documentació que afecti la qüestió, i el desenvolupament d'un pla de prospecció arqueològica.

En aquest sentit, el Pla Especial representa la oportunitat de plantejar el tema coordinadament amb el futur immediat de la ciutat. Així, paral·lelament i complementària a la gestió de les actuacions previstes en el Pla Especial s'ha endegat un pla de prospecció sistemàtica del turó de la Seu i de prospecció prèvia dels solars on s'ubiquen les Unitats d'Actuació. La intervenció arqueològica al Turó està encaminada a determinar l'existència o no d'estrats arqueològics que puguin posar-se en relació amb la informació que ens proporcionen les fonts antigues i, a la vegada, a veure en quins indrets pot encara ser documentat el seu passat medieval. A més de la importància intrínseca de la investigació d'aquests aspectes, l'actuació és necessària abans de la futura urbanització del Turó per tal de fixar els criteris arqueològics que cal seguir-hi. Les Unitats d'Actuació representen, com a obres de nova planta que són, una oportunitat de poder realitzar excavacions arqueològiques en una zona de difícil intervenció, abans d'iniciar les actuacions i tenint present, per tant, el marc en què es desenvoluparan des d'un punt de vista arqueològic.

Amb tot, la protecció i l'estudi del Patrimoni

Arqueològic en l'àmbit del Pla es complementa amb una normativa arqueològica específica aplicable a totes aquelles obres d'iniciativa pública o privada que afectin el subsòl que, per la normativa esmentada, es sotmeten a l'informe preceptiu del Servei d'Arqueologia de la Generalitat que, prèviament, determinarà si cal realitzar cales de prospecció. En qualsevol cas, totes les actuacions que afectin el subsòl, en l'àmbit del Pla Especial, estaran sotmeses a inspecció.

El panorama que delimiten les circumstàncies que hem descrit —noves investigacions, nous plantejaments institucionals— ha de tenir com a conseqüència la consideració de les restes arqueològiques en el marc d'una política cultural general que les contempli com a béns culturals integrats en aquesta realitat general, que ha d'englobar la conservació, la tutela i l'adequació museogràfica en funció d'un tractament adequat del Patrimoni Arqueològic i de les necessitats que genera el seu entorn social.

En definitiva, en les ratlles precedents hem volgut tocar alguns aspectes bàsics que creiem que necessàriament han d'ésser tinguts en compte en qualsevol programació futura de la investigació a la ciutat. Hem passat ràpidament per d'altres aspectes que se'n deriven en el temps, però que formen un tot conceptual que mereix una reflexió, difícil d'exposar en un article del caràcter del present, però ineludible en un plantejament rigorós del tractament de les restes del passat d'una ciutat.

Emili JUNYENT i SANCHEZ

Professor d'Arqueologia i Prehistòria a l'Estudi General de Lleida, de la Universitat de Barcelona.

Artur PÉREZ i ALMOGUERA

Professor d'Història Antiga a l'Estudi General de Lleida, de la Universitat de Barcelona.

Núria RAFEL i FONTANALS

Arqueòloga del Servei d'Arqueologia de la Generalitat, Serveis Territorials de Lleida.

NOTES

1. Per a les excavacions de què es parla, vegeu, com a treballs més recents:

E. JUNYENT i A. PÉREZ: *Noves dades sobre la ciutat romana d'Ilerda*, a «Tribuna d'Arqueologia» 1982-1983 (Barcelona, 1983), ps. 63 i ss.

J. R. GALLART, E. JUNYENT, A. PÉREZ i N. RAFEL: *L'Arqueologia urbana a la ciutat de Lleida (1975-1984)* (en premsa).

A. PÉREZ: *La ciutat romana d'Ilerda*. Lleida, 1984.

2. Vegeu, entre altres:

J. LLADONOSA: *El desarrollo urbano de Lérida a través de su historia*. Lleida, 1954.

J. LLADONOSA: *Las calles y plazas de Lérida a través de la historia*. 5 volums. Lleida, 1961-1978.